

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล และการอภิปรายผลการทำวิจัย เรื่อง วิธีการใช้ยาสมุนไพรเชิงพุทธบูรณาการ ครั้งนี้เป็นการพรรณนาความ ซึ่งสามารถสรุปประเด็นการศึกษาจากวัตถุประสงค์ ดังนี้

๕.๑.๑ เพื่อศึกษาวิธีการใช้ยาสมุนไพรในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๕.๑.๒ เพื่อศึกษาวิธีการใช้ยาสมุนไพรตามการแพทย์แผนไทยในปัจจุบัน

๕.๑.๓ เพื่อบูรณาการวิธีการใช้ยาสมุนไพรตามแนวทางพระพุทธศาสนากับการแพทย์แผนไทยในการรักษาโรค

จากการศึกษาวิจัยพบว่า แนวคิดเกี่ยวกับสมุนไพรเพื่อรักษาโรคในพระพุทธศาสนา วิธีในการรักษาโรคที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้พบว่ามีอยู่ ๒ วิธี คือ การรักษาด้วยกรรมวิธีตามแบบทั่วไป และการรักษาด้วยธรรมโอสถ

๑. การรักษาโรคด้วยกรรมวิธีตามแบบทั่วไป เป็นการใช้กรรมวิธีทางการแพทย์ตามแบบทั่วไป ไปที่สังคมในยุคนั้นจะพึงมีการใช้ยาสมุนไพรเป็นรูปวิธีหนึ่งในหลายวิธี เช่น การใช้อาหาร การใช้ความร้อน การผ่าตัด และการพักผ่อน เป็นต้น สามารถใช้บำบัดรักษาโรค หรือความเจ็บป่วยทั่วไปให้หายได้ เมื่อกล่าวถึงเรื่องยาสมุนไพร จะศึกษาประเภท องค์ประกอบ และสรรพคุณที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในเภสัชชกัณฑ์ พระวินัยปิฎก พบว่าประเภทยาสมุนไพรทั้งหมด ๗ ประเภท คือ ๑) มูลเภสัชสมุนไพรประเภทที่ใช้รากทำเป็นยาบำบัดและรักษาโรค ๒) กสาวเภสัช สมุนไพรที่ใช้น้ำฝาดเป็นยา เพื่อบำบัดและรักษาโรค ๓) ชตฺเภสัช สมุนไพรที่ใช้ยางทำเป็นยาเพื่อบำบัดรักษาโรค ๔) โลณเภสัช สมุนไพรที่ใช้เกลือเป็นยา เพื่อบำบัดรักษาโรค ๕) ปณฺณเภสัชสมุนไพร ที่ใช้ใบเป็นยา เพื่อบำบัดรักษาโรค ๖) ผลเภสัช สมุนไพรที่ใช้ผล (ลูกไม้) ใช้ทำเป็นยาบำบัดและรักษาโรค, และ ๗) ประเภทแร่ธาตุวัตถุ และสัตว์เภสัช ๗.๑) ประเภทแร่ธาตุต่างๆ เช่น เกลือ กำมะถัน โลหะ เป็นต้น และ ๗.๒) ประเภทสัตว์วัตถุ ได้แก่ เขากวางอ่อน น้ำมันเปลวหมี น้ำมันเปลวปลาฉลาม น้ำมันเปลวลา เป็นต้น ใช้เป็นส่วนประกอบผสมเครื่องตำรับยา ซึ่งแต่ละประเภทต่างก็มีองค์ประกอบที่แตกต่างกันตามประเภทของยาชนิดนั้น และมีสรรพคุณตามประเภทของยานั้นๆ ดังกล่าวแล้ว ส่วนวิธีการใช้ยาสมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับยาสมุนไพรที่แพทย์แผนไทยใช้รักษาสุขภาพของผู้ป่วยในปัจจุบัน พบว่ามีการใช้ยาสมุนไพรรักษาโรคใน

ครั้งพุทธกาลได้กำหนดวิธี คือ (๑) ใช้พอก (๒) ใช้ทา (๓) ใช้รมควัน (๔) ใช้ந்தุ (๕) ใช้สูดม (๖) ใช้กิน (๗) ใช้กรอก และส่วนยาสมุนไพรที่ใช้ในปัจจุบันใช้กำหนดวิธีใช้ ได้แก่ ใช้ทา, ใช้พอก, ใช้สูดม, ใช้อบ ด้วยพลังความร้อน, ใช้รมควัน (ระบบไอน้ำ) ใช้ประคบ, ใช้ทาและนวด, ใช้กิน (มีทั้งยาน้ำ และยาเม็ด) และพบว่า พัฒนาการสมุนไพรในวงการแพทย์แผนไทยในปัจจุบันเจริญก้าวหน้า อย่างรวดเร็ว ดังที่ปรากฏในโรงพยาบาลของรัฐและเอกชน เช่น โรงพยาบาลอภัยภูเบศร ปราจีนบุรี โรงพยาบาลศิริราช โรงพยาบาลวิชัยยุทธ และโรงพยาบาลธนบุรี เป็นต้น

ในส่วนความเป็นมาของสมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น พบว่าการใช้ยาสมุนไพรบำบัดและรักษาโรคได้ผลจริง และศักยภาพ สมฤทธิ์ผล ในอีกระดับหนึ่ง หลักคำสอนเรื่องสมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่ใช้ในการบำบัดรักษาโรคมีอะไรบ้างพบว่าการใช้กระเทียม บำบัดรักษาลมอาพาธในพระสารีบุตร และหายจากอาพาธ การใช้เหง้าบัว รากบัว บำบัดรักษาโรคร้อนในกายของพระสารีบุตร และหายจากอาพาธทันที, พบว่า การใช้ยาดอกโสนโสฬร รักษาอาพาธโรคลมในท้อง ของพระปิลินทวัจฉะ ปรากฏว่าโรคลมได้สงบลง และหายทันที, พบว่า การใช้ยาดองน้ำมัน รักษาริดสีดวง (ดีซ่าน) ได้หาย และพบว่า ใช้เภสัช ๕ รักษาโรคในกฤตสารท เภสัชทั้ง ๕ ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้งและน้ำอ้อย ที่พระพุทธองค์อนุญาตให้ภิกษุฉันได้ทั้งในกาลและนอกกาล เป็นต้น ส่วนวิธีการบูรณาการอย่างไรบ้างในเรื่องวิธีการใช้สมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่ใช้ในการบำบัดรักษาโรคแผนปัจจุบันพบว่า ยาหรือเภสัชที่ใช้บำบัดรักษาในการแพทย์แผนปัจจุบัน เป็นผลิตผลมาจากยาสมุนไพรโดยรูปแบบผลิตภัณฑ์ทางเคมี วิทยาศาสตร์การแพทย์ เช่น ทำบรรจุภัณฑ์ยา เป็นยาแคปซูล เป็นยาเม็ด เป็นยาผง เป็นยาน้ำ ทั้งนี้ได้ผลิตมาจากสมุนไพรทั้งสิ้น โดยการกรรมวิธีที่ทางเภสัชกรรม ผู้ผลิตที่ชำนาญชาญฉลาด และวิธีการใช้ยาซึ่งกำหนดโดยเภสัชกร คือแนะนำในการใช้ยาก่อนที่จะนำไปบริโภค เป็นต้น

๒. การรักษาโรคด้วยพระธรรมโอสธ พระพุทธเจ้าทรงนำเอาหลักธรรมชั้นสูงหมวดต่างๆ ที่ทรงใช้ในการตรัสรู้ มาช่วยในการบำบัดรักษา หมวดธรรมต่างๆ นั้นส่วนใหญ่จัดรวมเป็นหมวดธรรมหมวดใหญ่มีชื่อเรียกว่า "โพธิปักขิยธรรม ๓๗" โดยนำเอาผลพลอยได้จากการตรัสรู้นี้ไปรักษาโรคต่างๆ ทั้งโรคทางกายและโรคทางใจ และผลจากการใช้ธรรมโอสธรักษาโรคในผู้ป่วยที่เป็นพระอรหันต์พบว่า สามารถรักษาโรคให้หายได้ ดังกรณีของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์สาวก เป็นต้น

จากพุทธวิธีการแก้ปัญหาความเจ็บป่วยทั้ง ๒ แนวทาง ที่พระพุทธองค์ทรงเคยใช้อย่างได้ผลดีมาแล้ว เมื่อ ๒๕๐๐ กว่าปีนั้น ปัจจุบันพบว่าพุทธวิธีดังกล่าวนี้อย่างสามารถนำมาใช้ในการแก้ปัญหาสุขภาพ และบำบัดรักษาโรคอย่างได้ผลดีเช่นเดียวกัน

จากการศึกษาวิจัยศึกษาวิเคราะห์สมุนไพรทางการแพทย์แผนไทยเพื่อรักษาโรคในพระพุทธศาสนาพบว่า การดูแลสุขภาพร่างกาย ในสมัยโบราณใช้วิธีรักษาโรคด้วยสมุนไพรโดยมีฐานความเชื่อเรื่องจิตวิญญาณเข้ามาส่วนประกอบ โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาได้มีอิทธิพลเป็นอย่างมากใน

เรื่องดังกล่าวต่อแนวคิดทางการแพทย์แผนไทย ซึ่งจะพบว่ามี การนำแนวคิดเรื่องของกรรมมาเป็นฐานคิดในการประกอบการรักษาโรค ทำให้การแพทย์แผนไทยมีมิติที่ลึกซึ้งในด้วยจิตวิญญาณมากยิ่งขึ้น และให้ความสำคัญกับเรื่องการดูแลจิตใจมากยิ่งขึ้น โดยใช้คำสอนในหลักพุทธธรรม เช่น เรื่องรักษาศีล ๕ การเจริญสมาธิ การเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน การเจริญเมตตา เพื่อพัฒนาจิตวิญญาณควบคู่กับดูแลร่างกายและจิตใจ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าการวินิจฉัยโรคแบบแพทย์แผนไทยโบราณมีแนวคิดในภูมิปัญญาชาวบ้านเรื่องพุทธศาสตร์และไสยศาสตร์รวมกันอย่างแยกไม่ออก ด้วยความเชื่อในแนวคิดนี้ จึงฝังลึกในจิตมโนภาพของคนไทยมาช้านาน หรืออาจจะกล่าวได้เมื่อโบราณ ๒๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว มวลมนุษย์ก็ไม่มีอะไรเป็นเครื่องยึดถือ เป็นสภาวะที่ฟุ้ง ก็ต้องอาศัยภูเขา ป่าไม้ แม่น้ำลำธาร เพราะเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้ให้ประโยชน์แก่โลกให้ความร่มเย็นเป็นสุข แก่มวลมนุษยชาติ แต่ในกาลต่อมาโลกมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลง ความเจริญมากขึ้น จึงทำให้วิทยาศาสตร์ มีบทบาทต่อการพิสูจน์ได้มีรูปแบบที่สัมผัสได้ มนุษย์จึงหันปรับกระบวนทัศน์ในการคิดทำสิ่งที่ดีกว่า ดังเห็นได้และเป็นอยู่เยี่ยงในปัจจุบัน แต่ถึงกระนั้นยังแทรกแนวคิดและความเชื่อเดิมๆ อยู่ ซึ่งแท้ที่จริงหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาเป็นหลักปฏิบัติที่ได้ผล ไม่ประกอบด้วยกาล ดังพระพุทธองค์ ตรัสเรื่องสมุนไพรวงศ์ซึ่งเป็นยาสำหรับรักษาโรค แก่มนุษย์และสัตว์โลกทั้งหลาย ได้กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก เพื่อที่ให้ได้ศึกษาและนำมาใช้แบบบูรณาการ ดังเช่นปัจจุบัน

๕.๒ อภิปรายผล

ทุกวันนี้เรารู้จักคุ้นเคยกับเรื่องสุขภาพในมุมมองวิทยาศาสตร์ มุมมองต่อชีวิต ความเจ็บป่วยของผู้คน วงการแพทย์มองชีวิตคนเริ่มจากคลอด ยืนยาวไปจนถึงตาย แต่พุทธศาสนามองช่วงชีวิตยืนยาวกว่านั้น แม้ทางการแพทย์จะมองว่าเราแข็งแรง แต่พุทธศาสนาถือว่าคุณยังป่วยอยู่เมื่อตระหนักว่าป่วยเราก็ต้องแสวงหาวิธีการรักษาตัวให้หายจากการเจ็บป่วย ถ้าชอบเขตนียามความเจ็บป่วยตามพุทธศาสนาที่กว้าง เราก็อาจจะต้องมาถกคิดว่าเราป่วยอะไร การป่วยทางพุทธศาสนานั้น ท่านครอบคลุมและให้ความสนใจกับส่วนที่เรียกว่าโรคทางใจไว้มาก ถ้าใครยังมีกิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง ความอิจฉาริษยาความอยากได้อะไรทั้งหมดนี้ท่านถือว่าคนนั้นมีโรคอยู่ในตัว

พระพุทธศาสนามององค์ประกอบของมนุษย์ ว่ามีส่วนของรูป และส่วนของนาม โรคที่เกิดขึ้นกับกาย (รูป) ก็มี โรคที่เกิดขึ้นกับใจ (นาม) ก็มี เราจะไม่ใช่คำว่าโรคทางจิตเพราะคำว่าโรคทางจิตที่การแพทย์แผนปัจจุบันใช้นั้น มีความหมายที่แคบกว่ามาก ถ้าเราอยากสวยอยากงามหมอมจะไม่ได้บอกว่าเราเป็นโรคทางจิต แต่ทางพระพุทธศาสนามองว่าเรายังเป็นโรคทางจิตอยู่ คือเรายังติด ยังยึด ยังไม่รู้จักพอ ไม่เข้าใจสภาพความเป็นไปของสังขารร่างกายเราตามธรรมชาติ

โรคทางใจทางพระพุทธศาสนามีมาก ซับซ้อนมาก ท่านว่าผู้ที่ไม่มีโรคทางกาย แม้ ๑ ปี ๕ ปี ๑๐ ปี หรือแม้กระทั่ง ๑๐๐ ปี ก็ยังพอพบได้บ้าง แต่ผู้ที่มีโรคทางใจเลย ถ้าไม่ใช่พระอรหันต์แล้วก็จะไม่มีใครที่ไม่เป็นโรคทางใจเลย พุทธศาสนา จะมาเน้นจุดสำคัญที่โรคทางใจ และมีวิธีการมากมายที่ใช้รักษาโรคทางใจ แต่ก็ไม่ได้ให้ละเลยทั้งโรคทางกาย หลักการพุทธศาสนาต่อการรักษาโรคทางกายคือ ต้องรักษาร่างกายให้แข็งแรงสมบูรณ์ที่สุด แต่ทั้งนี้มีเป้าหมายเพื่อใช้ในการปฏิบัติฝึกตน และทำหน้าที่ของตน สภาวะร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรง เป็นสภาวะที่เหมาะสมในการเจริญปัญญา และทำงาน ดังนั้นเมื่อเจ็บป่วยกายขึ้นมาก็ต้องรักษาดูแลไปตามความเหมาะสม

เรามักวิเคราะห์อธิบายสิ่งต่างๆ ในมุมมองของเรา พุทธศาสนาก็มองชีวิตโดยมีเป้าหมายเพื่อตอบสนองเป้าหมายของพุทธศาสนา คือ แก่ทุกข์ พอมองชีวิตร่างกายคนเรา พุทธศาสนาจึงมองว่าประกอบด้วยขันธ ๕ รูปขันธ (กาย) และนามขันธ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) พุทธศาสนาให้ความสำคัญกับรูปขันธเพียงแค่ ๑ ส่วน เพราะร่างกายพัฒนาอย่างไรก็ต้อง แก่ เจ็บ ตายในที่สุด แต่จิตนั้นพัฒนาไปได้ไกลมาก ไปสู่การเป็นพระพุทธเจ้าก็ได้

ยุคปัจจุบัน ซึ่งเป็นยุควิทยาศาสตร์ เราให้ความสำคัญกับทางกายมากกว่าด้านใจ ยิ่งวงการแพทย์ด้วยแล้ว แม้แต่จิตแพทย์ก็วิเคราะห์เรื่องของจิตไปทางกายทั้งนั้น เช่น เครียด เพราะมีสารตัวนี้หลั่งออกมามาก ก็ให้กินยาคลายเครียดเพื่อลดสารตัวนี้ ซึ่งเป็นการอธิบายเรื่องทางจิตด้วยกลไกทางกายแต่ไม่ได้มองว่าสถานการณ์ใดที่ทำให้ความเครียดเกิดขึ้นกับคนนั้น ขันธ ๕ สามารถเอามาเติมในส่วนที่แพทย์แผนปัจจุบันขาดได้พอดีพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธการแพทย์ไม่ว่าระบบใดก็ตาม ถ้าการรักษาเยียวยาไม่ได้ขัดต่อหลักศาสนา ไม่ขัดต่ออริยมรรคมีองค์ ๘ ในทางพุทธศาสนาที่เราจะดึงเข้ามาได้ ตั้งแต่เรื่องรูป ชีวิต ร่างกายนี้ เรามีหน้าที่ต้องดูแลรักษา แต่ก็ต้องเข้าใจธรรมชาติของมันว่ามี เกิด แก่ เจ็บ ตาย เสื่อมถอยเป็นธรรมดา เมื่อเราตระหนักว่าความแก่ เจ็บ ตาย การเสื่อมถอยของร่างกายเป็นเรื่องธรรมชาติของชีวิต สู้ตายเมื่ออยู่ในภาวะที่รักษาไม่ได้แล้ว ใจก็จะยอมรับสภาพตนเองได้ง่ายกว่าเป็นไหนๆ

จะอย่างไรก็ตาม การมนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของการเกิด แก่ เจ็บตาย และยังต้องพึ่งพาอาศัยแหล่งธรรมชาติ ถึงแม้ว่าจะยกตัวเองว่า เป็นสัตว์ประเสริฐก็ตามแต่ต้องอาศัยปัจจัยสี่ในการดำเนินชีวิตเหมือนกัน ซึ่งปัจจัยสี่ ในที่นี้ หมายถึงปัจจัยสี่ นั่นก็คือ ที่อยู่อาศัยสิ่งนี้ก็เป็นที่สำคัญ ยิ่งอาหาร นั้นจะเห็นได้ว่า มนุษย์และสัตว์ ถ้าขาดอาหารก็เป็นอยู่ไม่ได้เช่นกัน เครื่องนุ่งห่มเป็นเครื่องกันแดดฝน เหลือบ ยุ้ง เป็นต้น แต่อีกปัจจัยหลักที่สำคัญอีกอย่างได้แก่ ยารักษาโรค เรียกว่า คิลานเภสัชบริขาร ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงบัญญัติไว้ว่า เป็นปัจจัยสี่ของบรรพชิต และคฤหัสถ์

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. การศึกษาวิจัยความเป็นไปได้ในการจัดตั้งสถาบันการศึกษาพัฒนาการเรียนรู้อยู่เกี่ยวกับสมุนไพร การจัดทำหลักสูตรและบรรจุเป็นหลักสูตรการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาในระบบเพื่อยกระดับมาตรฐานวิชาชีพการแพทย์แผนไทยอย่างเป็นระบบ โดยความร่วมมือจากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง เป็นการพึ่งพาตนเองในระบบสุขภาพของคนไทยอย่างยั่งยืน ด้วยพัฒนาแห่งเภสัชที่ต่อเนื่อง เป็นลดการพึ่งพายาจากต่างประเทศ โดยเฉพาะสำหรับชาวชนบทที่อยู่ห่างไกล ซึ่งจะส่งผลดีในการผสมผสานระหว่าง การแพทย์แผนไทยกับการแพทย์แผนปัจจุบันของไทยให้เจริญก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น

๒. การวิจัยกระบวนการพัฒนาระบบการผลิตเภสัชสมุนไพรไทย ให้ได้มาตรฐานเนื่องจากการใช้เภสัชสมุนไพรที่เป็นยา ไม่เหมือนยาเคมีมักจะทำเป็นแคปซูลเป็นเม็ดบริโภคสะดวก เพราะสมุนไพรบางชนิดมีกลิ่นเหม็นและรสขม

๓. การวิจัยเชิงนโยบายเกี่ยวกับแนวทางและปัญหาอุปสรรคในการจัดตั้งสถาบันการแพทย์แผนไทยด้วยข้อกฎหมาย เช่น กฎกระทรวงสาธารณสุขบางตอนเกี่ยวกับวาระแพทย์แผนไทย พ.ร.บ. คัมครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒ บางมาตราเพื่อแก้ไขปัญหาและพิทักษ์ปกป้องภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย มิให้ต่างชาติฉวยโอกาสเอาประโยชน์โดยนำไปจดสิทธิบัตรเป็นของตนเอง

๔. ควรกำหนดนโยบายวางหลักประกันด้านคุณภาพยาสมุนไพร โดยสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ และหน่วยที่เกี่ยวข้องต้องมีมาตรการเฝ้าระวังตรวจสอบ และประเมินคุณภาพของยาจากสมุนไพรในบัญชียาหลักแห่งชาติ ตามข้อกำหนดมาตรฐานและสัดส่วนให้เป็นประจำทุกปี และควรส่งเสริมมาตรการนั้นควรมีการเผยแพร่ความรู้ด้านแพทย์แผนไทย และการใช้ยาจากสมุนไพรแก่ผู้ประกอบการวิชาชีพทุกสาขาและจัดกิจกรรมการรณรงค์เพื่อส่งเสริมการผลิตภัณฑ์คุณภาพดีจากสมุนไพรชนิดและประเภทต่างๆ เป็นต้น

ประเด็นด้านคุณภาพมาตรฐานยาควรให้ความสำคัญเป็นพิเศษ ได้แก่ การวิเคราะห์หาตัวบ่งชี้คุณภาพ (marker) การปนเปื้อนจุลินทรีย์อันตราย การปนเปื้อนโลหะหนักและความคงตัวของยา เป็นต้น

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

เนื่องจากข้อจำกัดด้วยขอบเขตของหัวข้องานวิจัยและเวลาในการจัดทำสารนิพนธ์เรื่องนี้ จึงยังมีประเด็นอื่นๆ ที่น่าศึกษาวิจัย จึงขอเสนอแนะหัวข้อไว้ดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาเชิงวิเคราะห์เปรียบเทียบสมุนไพรในพระไตรปิฎกกับสมุนไพรไทยปัจจุบัน

๒. ศึกษาเชิงวิเคราะห์พัฒนาระบบการผลิตสมุนไพรไทยที่มีต่อสุขภาพแบบองค์รวม
๓. ศึกษาเชิงวิเคราะห์สมุนไพรที่ใช้บำบัดและรักษาโรคในการแพทย์แผนปัจจุบัน
๔. ศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการใช้สมุนไพรในการบำบัดและรักษาโรคที่ได้ผลมีชนิดไหนบ้าง
๕. ศึกษารูปแบบพัฒนาการของสมุนไพรที่ใช้เป็นยาบำบัดและรักษาโรคในการแพทย์แผนไทยปัจจุบัน
๖. ศึกษาแนวคิดเชิงเปรียบเทียบเรื่องสมุนไพรกับการแพทย์แผนไทยปัจจุบัน
๗. ศึกษาสมุนไพรในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนากับการใช้ของเภสัชสงฆ์ในสมัยปัจจุบัน